

8.

La llarga travessia pel desert: la Lliga Regionalista de Sabadell (1931-1945)¹

Josep Lluís Martín Berbois

Fundació Bosch i Cardellach i Memorial Democràtic

La parsimònia política de la Lliga Regionalista, tant la de Barcelona com la de Sabadell, durant la Dictadura de Primo de Rivera (1923-1930) va ser un fatídic desencert per l'avenir polític d'aquest partit.² Aquesta errònia decisió va allunyar-la de qualsevol possibilitat real de poder vèncer en els transcendents comicis del 12 d'abril de 1931. Sumada a l'aparició de la novella formació Esquerra Republicana de Catalunya (ERC), va significar la pèrdua de l'hegemonia política que havien encapçalat els "lligaires" a inicis del segle XX. A partir d'aquí va originar-se la particular "travessia pel desert" de la Lliga per intentar trobar el seu espai polític.

La Segona República

Al llarg de la Segona República, la Lliga Regionalista de Sabadell, electoralment, va ser un calc del seu homònim de Barcelona, a excepció dels comicis generals del 19 de novembre de 1933 on a la Ciutat Comtal sí va aconseguir vèncer inesperadament. L'incontestable resultat a favor de les esquerres sabadellenques a les eleccions municipals del 12 d'abril de 1931 ja va pronosticar el futur fracàs polític de la Lliga local, malgrat disposar del control econòmic i del suport de l'església sabadellenca representada per mossèn Lluís Carreras i Mas (1884-1955). A la formació catalanista i conservadora va resultar-li pràcticament inassolible arribar a certs estaments de la classe mitjana i petita de la ciutat.

En general, la Lliga de Sabadell va seguir les directrius polítiques que anava dictaminant la direcció del partit; en són un exemple el suport a l'aprovació de l'Estatut (tot i que inicialment es van mostrar contraris), la interessada concessió del sufragi femení³, la disconformitat en la Llei de Contractes de Conreu, encapçalada per l'advocat sabadellenc, ex *lligaire* i un dels líders d'Acció Popular Catalana (APC, filial catalana de la *Confederación Española de Derechas Autónomas*) Josep Cirera i Voltà (1891-1950) o els fets del 6 d'octubre de 1934.⁴

Tot i els acataments polítics, cal dir que la Lliga local sempre va manifestar públicament la seva disconformitat

respecte a què l'APC, sobretot per la incòmoda presència a la llista de Cirera i Voltà, estigués inclosa a la candidatura conservadora del Front Català d'Ordre que encapçalava la Lliga Catalana en els comicis del 16 de febrer de 1936.

L'esclat de la guerra civil

L'alçament dels militars sollevats contra el govern legalment constituït per les urnes va significar, entre molts d'altres aspectes, la desaparició de la Lliga Catalana. La relllevant repressió a la rereguarda va comportar que moltes persones veiessin perillar o perdessin les seves vides per la seva ideologia política o pensament religiós, un fet que decantaria clarament la seva actitud vital i política vers el temut règim franquista.

A Catalunya el resultat d'aquesta terrible situació va traduir-se, entre altres aspectes, en l'assassinat de 8.352 persones al llarg de la guerra. Tal com van analitzar en el seu moment els historiadors Josep Maria Solé i Sabaté i Joan Villarroya, el sector social més castigat va ser l'eclesiàstic amb 2.437 víctimes.⁵ En el cas de la Lliga van comptabilitzar 383 militants assassinats a tota Catalunya, tot i que la xifra fou elevada perquè en algunes poblacions no van disposar de tota la documentació necessària.

La Lliga Catalana de Sabadell també va sofrir l'assassinat de l'industrial tèxtil Tomàs Casulleras i Forteza (1899-1936),

el comerciant Daniel Casas i Elias (1882/1883-1938), Josep Elies, Genís Ferran, Domènec Llobet, l'industrial tèxtil Silvestre Romeu i Voltà (1867-1936), Joan Pla i el metge Ferran Sotorra i Salvadó (1892-1936). A més, la seu va ser saquejada i ocupada per la Unión General de Trabajadores i les Joventuts Socialistes Unificades de Catalunya.

Tal com han explicat, entre d'altres, un dels membres fundadors d'ERC Joan Pons Garlandí (1898-1967) o els historiadors Federico Vázquez, Oriol Dueñas i Queralt Solé, molts d'aquests assassinats no van ser comesos per "incontrolats", sinó que en força ocasions van ser premeditats per gent provinent de la Confederació Nacional del Treball- Federació Anarquista Ibèrica (CNT-FAI).⁶

A més de la situació de poder salvar la vida, durant els primers dies de l'inici del conflicte bèl·lic lligaires i industrials com Joan Llonch i Salas (1902-1976), Ramon Picart i Felip (1873-1951), Ernest Abelló i Viver (1885-1947) i l'advocat i jutge municipal Ramon Molins i Voltà (1871-1958), van restar amagats durant la guerra, els tres darrers a Sabadell o a Barcelona, no va succeir-los res; van veure com les seves fàbriques i domicilis van ser col·lectivitzades o ocupats pels revoltats, l'Ajuntament de Sabadell, membres de les forces republicanes o gent refugiada.⁷

Davant d'aquest panorama tan desolador, els antics membres de la Lliga van veure's obligats a marxar del país dirigint-se majoritàriament a França i Itàlia a causa de la

facilitat de l'idioma i la proximitat geogràfica. Respecte a aquest exili cal destacar els primers treballs de l'historiador de la cultura catalana Albert Manent i Segimon (1930-2014), el qual va analitzar la fugida de diversos religiosos i persones de caràcter políticament conservador. Aquesta recerca ha prosseguit amb els estudis dels historiadors Rubén Doll-Petit, Jordi Rubió i Arnau González.⁸

Pel que fa a l'exili francès no sabem amb exactitud quanta gent es va traslladar fins al país veí, però coneixem que el consolat de França va publicar un llistat de les 6.630 persones evacuades, de les quals un terç eren religiosos, entre 1936 i 1938 pels vaixells francesos.⁹ Mentre que en el cas italià també desconeixem la xifra total de gent que va fugir entre el 1936 i 1938, tot i que Doll-Petit va xifrar que la suma total podia arribar fins a un màxim de 50.000 persones.¹⁰

La consecució d'aquests tràgics fets, unida al tarannà polític d'alguns dels membres de la desapareguda Lliga, va empènyer al seu líder, l'advocat Francesc Cambó i Batlle (1876-1947), i a una sèrie de prohoms del partit, a lliurar una important ajuda econòmica, uns mesos després de l'inici de la guerra, al bàndol sollevant. L'aportació de Cambó també va traduir-se en una xarxa d'espionatge antirepublicà coneguda amb el nom de *Servicio de Información de la Frontera Nordeste de España* i la creació de *Ràdio Veritat*. A més d'aquest entramat, també va crear una sèrie d'Oficines de Propaganda i Premsa per tot Europa per reco-

llir i propagar el màxim d'informació possible a favor dels sollevats. Precisament en aquestes van participar diversos sabadellencs com Joan Llonch i el redactor en cap de *La Veu de Catalunya* (1899-1937) Joan Costajussà (Costa) i Deu (1883-1938).

L'exili dels exlligaires sabadellencs va ser força divers. L'inventor i industrial tèxtil Ferran Casablanca i Planell (1874-1960) va travessar la frontera cap a França i després de realitzar una breu estada a Suïssa va instal·lar-se a Anglaterra. Des d'allà va prosseguir amb els seus negocis i va ajudar amb diners, aliments i roba a força familiars i amistats que es trobaven a Catalunya. El seu retorn a Sabadell, previ pas per Sant Sebastià, va ser possible gràcies a una sèrie de gestions amb l'Ambaixada Espanyola a Londres, la qual va recomanar-li que retornés perquè podien arribar a considerar-lo com un exiliat més i podria tenir problemes.

Un altre cas va ser el del mencionat Josep Cirera i Voltà, el qual va embarcar en un vaixell cap a Sevilla. A partir d'aquí va realitzar un llarg periple fins a arribar a Valladolid. Cirera i Voltà va poder salvar la vida perquè en els fets d'octubre de 1934 va ajudar una persona que pertanyia a un Comitè de la FAI i aquesta persona va correspondre el favor el juliol de 1936 ajudant-lo a fugir. La família d'aquest darrer va poder marxar a França amb joies i valors efectius de més de 60.000 duros.¹¹

Pel que fa a Llonch, en el moment d'esclatar la guerra es trobava a l'Hotel *Ritz* de Barcelona. Això va obligar-lo a amagar-se al soterrani de l'edifici i posteriorment abandonar-lo perquè un camió amb “comunistes” sabadellencs l'estaven cercant.

En el cas dels exiliats a Itàlia, concretament a Gènova, sabem que com a mínim van marxar vint-i-vuit persones entre homes, dones i nens. Aquests es caracteritzaven per ser industrials, fabricants, comerciants, mestresses de casa i alguns religiosos. D'aquest llistat d'emigrants hi havia els exlligaires Joan Plans i Argemí, Ramon Arquer i Costajussà (1909-1991, nebot del primer) i Joan Costa i Deu. Respecte al primer, coneixem que era industrial i que formava part de la *Oficina de Información Española* que hi havia al port de Gènova i que temps més tard va retornar a Sabadell.

Ramon Arquer va ser detingut, interrogat i empresonat juntament amb més gent en un local de la Rambla de Santa Mònica, finalment va poder salvar la vida gràcies a un milicià que va reconèixer-lo i no el va delatar. A continuació va exiliar-se i va lluitar amb el bàndol nacional a Mallorca i un cop finalitzat el conflicte bèl·lic va tornar a Sabadell per treballar en un negoci de llanes d'un cunyat seu. En el cas de Costa i Deu, la seva implicació contra el govern republicà va ser molt més notòria. A l'inici de la guerra va fugir gràcies al passaport facilitat pel conseller de Governació de la Generalitat de Catalunya Josep Maria Espanya i Sirat (1879-1953). L'escapada va ser amb tres persones més, una

d'elles era Lluís Sentís i Anfruns (1910-1996) germà del periodista i gendre del *lligaire* Ferran Casablanca Carles Sentís (1911-2011), en el vaixell alemany *Lieverkusen*; el qual els va portar fins a Gènova.

Tornant a l'activitat dels sabadellencs a París, Joan Llonch va ser el cap de l'Oficina de Propaganda i Premsa on l'escriptor Joan Estelrich i Artigues (1896-1958) era el cap de publicacions i l'advocat Octavi Saltor i Soler (1902-1982) el reposable dels informes confidencials.¹² La presència de Llonch va possibilitar que les seves amistats sabadellenques com l'empresari Josep Maria Costa i Ruiz (1902-1971), la seva exsecretària personal i membre de la Secció Femenina de la Lliga Montserrat Ribera i Badia i l'industrial tèxtil Joan Ribot i Casablanca (1900-1983), poguessin treballar a la citada oficina.¹³

L'Oficina de Propaganda i Premsa va realitzar, entre d'altres publicacions, l'edició del *Boletín de Información Española* amb un tiratge de 55.000 exemplars diaris en francès i 5.000 en espanyol. Respecte a aquesta publicació el propi Joan Llonch havia esmentat que tenia la finalitat «d'informar i documentar a les persones desplaçades de la zona republicana i que podien necessitar la nostra ajuda».¹⁴

El maig de 1938 van donar-se un conjunt de discrepàncies amb els dirigents de l'Oficina de Propaganda i Premsa de Salamanca, els quals consideraren que davant l'èxit de l'homònim parisenc, aquest darrer havia de tenir una certa legalitat dins el país on es trobava. La creació de l'*Agence*

d'Informations Franco-espagnoles i l'arribada del seu cap Pedro J. Rivière Mena va condicionar la marxa de Llonch.

Aquest fet i el delicat estat de salut del seu pare, l'industrial tèxtil i *lligaire* Francesc Llonch i Cañomeras (1878-1938), va obligar-lo a tornar a Espanya, concretament al poble navarrès de Santesteban. Pocs dies després de la mort del seu pare va rebre la notificació que s'havia produït una denúncia contra ell i el seu difunt pare per haver publicat diversos articles al *Diari de Sabadell* «*inspirados en un sentido de catalanidad tal que rayaba al separatismo*» i perquè havien facilitat diners al partit per pagar propaganda electoral. No va ser fins al 1939 que va obtenir l'expedient de sobresegut gràcies a les gestions que realitzaren el cirurgià i polític Josep Maria Llonch i Gambús (1902-1972), l'alcalde de Sabadell, metge i polític Esteve Maria Relat i Corominas (1892-1939) i el cap local del *Servicio de Información e Investigación de FET y de las JONS*, l'industrial tèxtil i *lligaire* Joaquim Taulé i Coll (1912-1998).

En el cas de Joan Costa, el seu principal mitjà de subsistència va ser una petita oficina de propaganda que havia creat Cambó a Gènova per recopilar tota aquella informació que podia ser d'utilitat pel bàndol sollevat. La seva comesa no va finalitzar aquí perquè el 1937 va escriure amb el periodista *lligaire* Joan Baptista Solervicens i Melià (1904-1961) un llibret en italià sobre la repressió a Barcelona que va dur per títol *Barcellona sotto l'incubo del terrore rosso* amb el pseudònim de Giovanni Meliani.¹⁵ Aquell mateix any també va escriure un opuscle que va dur per nom *Cento*

martiri della Rivoluzione del 1936 nella Catalogna. L'escrit feia un repàs, des d'una visió molt catòlica, de l'anticlericalisme realitzat des de l'inici d'aquell segle.¹⁶

A partir de 1938 l'exili de catalans políticament conservadors va minvar perquè des de Salamanca i Burgos va comunicar-se que ja podien retornar als seus llocs d'origen, però per a Costa i Deu no va ser possible perquè va morir el 23 de febrer de 1938. La tornada per a molts membres de la dissipada Lliga va ser possible, però encara restava saber quina seria l'actitud política dels antics lligaires un cop restablerts a les seves ciutats i les seves propietats recuperades.

El citat manifest d'adhesió dels caps visibles de la Lliga només va servir per alleugerir les crítiques dels partidaris del bàndol nacional per la manca de posicionament a l'inici del conflicte i la seva catalanitat va comportar que no fossin ben rebuts a la zona franquista durant la guerra i els primers anys del règim. Els vencedors sempre van considerar-los com un conjunt de gent que s'havia adherit tard i de manera interessada a la "causa".

Els inicis del franquisme

L'establiment del règim franquista va obligar a començar de nou la vida de molta gent. Joan Llonch ens explica en un document personal com va ser aquest canvi: «Ni la bandera catalana voleiava sota el cel català i les poques que

amagades amb amor i temor pels ciutadans serviren per a convertir-les en senyeres *rojo-gualdas* per quedar bé amb els vencedors. Les anarquistes *rojo-negras* serviren per afalagar i quedar bé amb els falangistes, que eren l'esperança del nou país a forjar». ¹⁷

El règim franquista va utilitzar els consistoris municipals com un element més del seu esquema de govern territorial. Com era previsible, aquests van ser dirigits per gent políticament addicta. La majoria dels antics membres de la Lliga que van enrolar-se als ajuntaments van fer-ho com a alcaldes, regidors o quadres de l'administració municipal. ¹⁸ En el cas de Sabadell, el primer consistori va estar format per gent de procedència diversa però que tenien un punt en comú, la *FET y de las JONS*. El primer alcalde fou el jutge municipal Eduardo Tormo García, el qual només va estar quatre dies. El seu lloc fou ocupat ràpidament per Joan Marí Corominas, mentre que els membres que formaven les quatre tinències provenien de distintes formacions, entre ells l'antiga Lliga: l'industrial i futur batlle de Sabadell Josep Maria Marcet i Coll (1901-1963. *Unión Patriòtica*); l'industrial metal·lúrgic Miquel Sala i Vinyals (1897-1983. Lliga Catalana) i l'industrial tèxtil Joaquim Sallarès i Llobet (1890-1978. Lliga Catalana) i Pau Maria Llonch (tradicionalistes). ¹⁹ Cap dels quatre membres de la formació catalanista i conservadora que formaven part del consistori havia tingut alguna responsabilitat política directa durant el període republicà.

Miquel Sala havia estat aspirant a regidor en la candidatura de la Lliga Regionalista de Sabadell el 1931. El 1939 se'l va veure passejar amb una bandera espanyola produïda d'haver esquinçat una senyera instants abans, possiblement condicionat perquè havia sofert la col·lectivització dels seus tallers mecànics.²⁰ Joaquim Sallarès va ser secretari local de la Lliga, durant la guerra va romandre a la ciutat i va mantenir-se a l'Ajuntament sabadellenc fins al 1947. Joaquim Taulé havia estat militant de la Joventut Nacionalista de la Lliga al llarg dels anys trenta. L'esclat de la guerra va obligar-lo a fugir mentre que alguns dels seus familiars van ésser detinguts. Durant un temps va instal·lar-se prop de la frontera francesa i va renunciar a ser refugiat polític a França, això va fer que entrés a la zona nacional pel País Basc. Aquest fet va suposar el seu allistament a l'exèrcit nacional fins a la fi del conflicte. A continuació va formar part del nou ajuntament fins al 1954 i va ser Cap del *Servicio de Información e Investigación de la FET y de las JONS* local.

També hi hagueren d'altres membres de la Lliga que formaren part de l'administració local d'una manera o altra. En són un exemple l'advocat i jutge municipal Lluís Molins i Voltà (1879-1974), el comptable Jaume Esteve i Puig (1911-?) i l'advocat Pere Pascual i Salichs (1883-1965).²¹ El primer va ser durant diversos anys president de la Lliga local i un cop es va instaurar el nou règim va conservar el càrrec de jutge municipal que ja desenvolupava a la Segona República. També va formar part de la primera gestora municipal, el 27 de gener de 1939, després de l'entrada de

l'exèrcit nacional a la ciutat. Jaume Esteve havia estat tresorer de la Joventut Nacionalista de la Lliga local el 1935 i un cop finalitzada la guerra va ocupar el càrrec de secretari de la *FET y de las JONS* de Sabadell durant el 1939 i 1940. Mentre que Pere Pascual va incorporar-se a la secretaria de l'Ajuntament un cop va finalitzar la guerra.

Tot i que hem vist diversos exlligaires que van adherir-se al nou règim, també van haver d'altres que no van ser participants del món polític. En general, els principals dirigents locals van prosseguir amb les seves empreses i negocis. El seu nou rol dins la societat sabadellenca es va caracteritzar per recuperar, en uns casos, o ocupar, en d'altres, els llocs més rellevants de les principals entitats de la ciutat, com per exemple el Banc de Sabadell (1881), la Caixa de Sabadell (1859-2010), el Gremi de Fabricants de Sabadell (1559) o la Cambra Oficial de Comerç i Indústria de Sabadell (1886). Cal afegir que la no participació de molts dels antics prohoms de la Lliga de Sabadell no els dispensava de tenir algun tipus de relació d'avinença personal o professional a causa de la seva posició econòmica i social que ostentaven en aquells moments a la ciutat.

Anys després alguns dels antics membres de la Lliga van intentar ressorgir l'antiga formació catalanista amb la pretensió fallida de formar part dels ajuntaments catalans mitjançant les "eleccions" a consellers municipals de l'any 1948. La mort del dictador i l'entrada de la democràcia va permetre la creació de diversos partits polítics de caire ca-

talanista com l'efímera Lliga de Catalunya-Partit Liberal Català (1977) i la societat d'estudis Club Catalònia (1975-1977). Cap de les dues postures polítiques va sortir airosa en la seva comesa, fet que va obligar que alguns dels seus membres marxessin a altres formacions polítiques.²²

Els repetits intents dels antics membres de la Lliga Regionalista/Catalana de cercar el seu propi espai polític va suposar un preu massa elevat per a Catalunya i per a ells mateixos, com per exemple les nul·les possibilitats de participació dins el conjunt de la política estatal, la desorientació política provocada per l'intencionat aïllament polític del règim i, sobretot, l'abolició de tot allò que estigués relacionat amb la nació catalana i que tant havia defensat i lluitat la formació política regionalista des d'inicis del segle XX.

Notes

1. Aquest escrit és una breu síntesi actualitzada del meu llibre *La Lliga Regionalista de Sabadell o l'ocàs d'un partit (1931-1945)* que va ser publicat a Publicacions de l'Abadía de Montserrat el 2008.
2. Vegeu: MARTÍN i BERBOIS, Josep L., «Biblioteca Sabadellenca: una editorial al servei d'un partit», *Els Marges*, núm. 80, 2006, pàg. 31-47.
3. Per a més informació vegeu entre molts d'altres MARTÍN i BERBOIS, Josep L., «El paper de la dona política sabadellenca a la premsa (1931-1933)», Actes del *Congrés Internacional (VIè Congrés de la CCEPC), Republicans i republicanisme a les terres de parla catalana*. Celebrat a l'Auditori del Museu d'Història de Catalunya el 3 i 4 de novembre de 2006, pàg. 843-859 o l'estudi més general *Ignorades però desitjades. La dona política durant les eleccions de la Segona República a Catalunya*, Barcelona: Acontravent, 2013.

4. Vegeu: MARTÍN i BERBOIS, Josep L., «Josep Cirera i Voltà, un problema polític espanyol i català: a propòsit de la Llei de Contractes de Conreu de 1934», *El Contemporani*, 2007, núm. 35/36, pàg. 123-133.
5. SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria i VILLARROYA, Joan, *La repressió a la reraguarda de Catalunya (1936-1939)*, Vol I, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989, pàg. 450 i 458.
6. PONS i GARLANDÍ, Joan, *Un República enmig de faistes*, Barcelona: Edicions 62, 2008, pàg. 85, VÁZQUEZ, Federico, *Anarquistes i baixos fons. Poder i criminalitat a Catalunya, 1919-1944*, Barcelona: L'Avenç, 2015 i DUEÑAS, Oriol, *El jutge dels cementiris clandestins: Josep Maria Bertran de Quintana, 1884-1960*, Maçanet de la Selva: Gregal, 2012.
7. Per a més informació vegeu: BENGOCHEA, Soledad, *Empreses i empresaris sabadellencs durant la Guerra Civil, Arraona*, núm. 32, 2009, pàg. 22-33 i *República i indústria a Sabadell. Organització i conflictivitat social (1931-1936)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2015. Un altre aspecte a tenir en compte és la pèrdua de patrimoni personal, per aquest tema vegeu: OCIO, Patxi, Art i patrimoni. Sabadell 1936-1942, Universitat Autònoma de Barcelona-Bellaterra: Treball de fi de Màster, 2013 (inèdit). En aquest volum pot trobar-se un resum del que va succeir a Sabadell. Respecte a la guerra a Sabadell vegeu també: BENAUL, Josep Maria; CALVET, Jordi; CASALS, Lluís; DOMINGO, Artur i POZO, Josep Antoni, *La República i la Guerra Civil. Sabadell 1931-1939*, Sabadell: Ajuntament de Sabadell, 1986; MARÍN, Martí (coord.), «La Guerra Civil a Sabadell: Novetats i perspectives de recerca», *Arraona*, núm. 32, 2009, pàg. 8-113 i D.D.A.A., *Una esperança desfeta. Sabadell 1931-1945*, Sabadell: Ajuntament de Sabadell, 2010.
8. Vegeu: DOLL-PETIT, Rubén, *Els "Catalans de Gènova": història de l'èxode i l'adhesió d'una classe dirigent en temps de guerra*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003; GONZÀLEZ, Arnau, *Amb ulls estrangers: quan Catalunya preocupava a Europa, diplomàcia i premsa internacional durant la Guerra Civil*, Barcelona. Base, 2014 i RUBIÓ, Jordi, *L'èxode català de 1936 a través dels Pirineus*, Barcelona: Editorial Gregal, 2015.
9. MANENT, Albert, «Els exilis durant la guerra», D.D.A.A., *Miscel·lània a Josep Benet*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991, pàg. 487.
10. DOLL-PETIT, Rubén, *Els "Catalans de Gènova"...*, *op. cit.*, pàg. 39.
11. CONSULAT DE FRANÇA, *Una de las obras de socorro del Consulado General de Francia en Barcelona durante los trágicos acontecimientos de 1936-1938*, s/n, 1939. El fill va marxar amb el buc *Teste* el 17 d'agost de 1936 i la dona i el germà en el *Touville* P1 de setembre de 1936.
12. Per a més informació vegeu: RIQUER, Borja de, *L'últim Cambó (1936-1947): La dreta catalanista davant la guerra civil i el franquisme*, Vic: Eumo Editorial, 1996.

13. Per a més informació sobre la situació en què es trobava Joan Llonch, vegeu: MARTÍN i BERBOIS, Josep L., *Cartes en temps de guerra. Epistolari entre Miquel Carreras i Costajussà i Joan Llonch i Salas*, Barcelona: Editorial Mediterrània, 2007.
14. Arxiu Familiar Joan Llonch i Salas. Fascicle Primer. Antecedents o Constitució. Oficina de Propaganda y Prensa de B.I.E antecessora de A.I.E.. Agance d'informacions Franco-espagnoles. Paris.
15. *Giovanni Meliani* era el pseudònim de Joan B. Solervicens, el "Meliani" provenia del segon cognom de Solervicens.
16. MARTÍN i BERBOIS, Josep L., «Joan Costa i Déu: Un esbós biogràfic d'un periodista oblidat», *Tripodos*, número 34, 2014, pàg. 215-228.
17. LLONCH, Joan, *Lliga Regionalista. Notes per la història d'una política*. Fascicle tercer, Viladrau: 1964, pàg. 135.
18. Respecte a l'actitud política dels membres de la Lliga vegeu: MARTÍN i BERBOIS, Josep L., «L'evolució personal dels ex membres de la Lliga Catalana en els anys de la gran confrontació entre la democràcia i la Dictadura», SATACANA, Carles (coord.), *Entre el malson i l'oblit. L'impacte del franquisme en la cultura a Catalunya i les Balears (1939-1960)*, Catarroja-Barcelona: Afers, 2013, pàg. 177-214.
19. Cal esmentar que dins aquest ajuntament també hi havia els dos ex lligaires Pere Riba i Joaquim Taulé.
20. MARÍN, Martí, *Política i administració local durant el franquisme. Els ajuntaments a la Catalunya urbana entre 1938 i 1979*, Tesi doctoral, Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 1993, pàg. 40.
21. A Jaume Esteve no li va succeir res gràcies a la seva amistat amb el mencionat conseller de Governació Josep Maria Espanya.
22. MARTÍN i BERBOIS, Josep L., «La utopia de reorganitzar la Lliga Catalana durant els primers anys del franquisme (1939-1948)», *Afers*, núm. 71-72, 2012, pàg. 255-266.